

УДК 94(477)(092)

DOI <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.15>

Віталій ТЕЛЬВАК

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (telvak1@yahoo.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/X-5320-2018>

Вікторія ТЕЛЬВАК

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (viktoriateltvak75@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAO-4723-2020>

Ольга ВЛАДИГА

кандидат історичних наук, викладач історії, Комунальний заклад Львівської обласної ради «Львівське вище професійне училище комп'ютерних технологій та будівництва», вул. Авраама Лінкольна, 23, м. Львів, Україна, індекс 79000 (olhavladyha@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5444-7164>

Бібліографічний опис статті: Тельвак, В., Тельвак, В., & Владига, О. (2025). Михайло Грушевський як творець і редактор часописів для селян. *Українські історичні студії*, 18(60). 131–141. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.15>

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ТВОРЕЦЬ І РЕДАКТОР ЧАСОПИСІВ ДЛЯ СЕЛЯН

Анотація. Метою статті є з'ясування діяльності М. Грушевського як засновника і редактора часописів для селянської аудиторії. **Методологічне підґрунтя** роботи становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів і порівняльно-історичному методі, з огляду на принципи об'єктивності та історизму. У дослідженні також використано методи періодизації, класифікації і типологізації. **Наукова новизна** статті полягає у спробі цілісної реконструкції зусиль М. Грушевського з розбудови селянської періодики на Наддніпрянщині на початку ХХ ст. **Висновки.** У підсумку відзначено, що адресовані М. Грушевським селянському читачеві періодичні видання стали вагомим складником національного суспільно-політичного руху на українських землях Російської імперії на початку ХХ ст. Творець і редактор «Села» та «Засіву» через різножанрові тексти й ретельно дібраний ілюстративний матеріал просував у середовище читачів з народу ідеї всеукраїнської соборності та діяльного солідаризму, громадського активізму й життєвого оптимізму, почуття гордості за своє величне минуле, любові до рідної культури і мови та поваги до регіональних відмінностей корінного населення українських теренів по обидва боки збручанського кордону. Завдяки налагодженому М. Грушевським серйозному, шанобливому й довірливому діалогу зі своїм читачем, ці важливі для українського модерного націєтворення максими отримали чимале поширення в селянському середовищі, представники якого долали наслідки тривалої агресивної русифікації. Усе це перетворило часописи «Село» та «Засів» на авторитетну школу громадянського самовиховання спрагого просвіти народу. Це мало помітний вплив на долю підросійського українства, яке невдовзі постало перед численними викликами Першої світової війни, а тому й масштабних революційних потрясінь.

Ключові слова: М. Грушевський, «Село», «Засів», ідеологія, редакційна політика, реценція.

Vitalii TELVAK

Doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (telvak1@yahoo.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/X-5320-2018>

Viktoria TELVAK

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of World History and Special Historical Disciplines, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (viktoriateltvak75@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAO-4723-2020>

Olha VLADYGA

Candidate of Historical Sciences, history teacher, Municipal Institution of Lviv Regional Council "Lviv Higher Vocational School of Computer Technologies and Construction", 23, Avraam Linkoln Str., Lviv, Ukraine, postal code 79000 (olhavladyha@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5444-7164>

To cite this article: Telvak, V., Telvak, V., & Vladysga, O. (2025). Mykhailo Hrushevskyyi yak tvorets i redaktor chasopysiv dlia selian [Mykhailo Hrushevsky as the creator and editor of periodicals for peasants]. *Ukrainski istorychni studii – Ukrainian Historical Studies*, 18(60). 131–141. doi: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.18/60.15> [in Ukrainian].

MYKHAILO HRUSHEVSKY AS THE CREATOR AND EDITOR OF PERIODICALS FOR PEASANTS

Summary. *The goal of the article is to examine the activities of Mykhailo Hrushevsky as the founder and editor of periodicals targeted at a peasant audience. The methodological basis of the work is an interdisciplinary approach with particular emphasis on the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the comparative-historical method, based on the principles of objectivity and historicism. The scientific novelty of the article lies in the attempt to provide a holistic reconstruction of Hrushevsky's efforts in developing peasant-oriented press in the Dnipro region at the beginning of the 20th century. Conclusions.* *The periodicals led by Mykhailo Hrushevsky became a significant component of the national socio-political movement in the Ukrainian lands under the Russian Empire at the beginning of the 20th century. As the creator and editor of Selo and Zasiv, through multi-genre texts and carefully selected illustrative material, he introduced into the popular readership ideas of Ukrainian unity and active solidarity, civic engagement and life optimism, pride in their glorious past, love for native culture and language, and respect for the regional differences of the indigenous population of Ukrainian territories on both sides of the Zbruch border. Thanks to the serious, respectful, and trustful dialogue established by Hrushevsky with his readers, these key maxims of modern Ukrainian nation-building gained wide dissemination among the peasantry, who were overcoming the consequences of prolonged aggressive Russification. These factors transformed the periodicals Selo and Zasiv into an authoritative school of civic self-education for a people thirsty for enlightenment. This had a noticeable impact on the fate of Ukrainians under Russian rule, who soon faced numerous challenges of the First World War and, subsequently, major revolutionary upheavals.*

Key words: M. Hrushevsky, Selo, Zasiv, ideology, editorial policy, reception.

Постановка проблеми. Різноманітна культурно-наукова та громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського незмінно перебуває у фокусі уваги дослідників української історіографії протягом останньої третини століття (Тельвак, 2010; Тельвак, 2021). Така небуденна зацікавленість зумовлена дедалі більшим розумінням фундаментальності впливу національного служіння визначного вченого на модернізацію всіх сторін життя його співвітчизників (Тельвак, 2008). При цьому в поле зору зазвичай потрапляють найбільш spektakлярні проекти автора «Історії України-Руси». Так, в аспекті його громадської праці історіографії найчастіше фокусуються на діяльності вченого як голови Центральної Ради чи його

участі в партійному будівництві. За такого селективного підходу почасти маргіналізуються інші аспекти суспільної активності історика, які зрештою й уможливили появу першого українського парламенту, а з ним і відродження політичної суб'єктності нашого народу.

У цьому плані особливою актуальністю позначена праця М. Грушевського з культурно-національного освідомлення широких верств української громади на зламі XIX–XX ст. Пріоритетність цієї діяльності визначали виклики модернізації, що динамізували польсько-українську (на півднісхідних теренах) та російсько-українську (на Наддніпрянщині) конкуренцію за культурні, а тому й політичні впливи на населення теренів «від Сяну до Дону». Чітко усвідомлюючи екзистенційну назрілість навздогінної модернізації свідомості своїх земляків, учений разом зі своїми нечисленними колегами з українського демократичного табору розгорнув широку діяльність із заснування україномовної періодики для різних читацьких аудиторій. І якщо спрямовані на інтелігентського читача видавничі проекти М. Грушевського (насамперед «Літературно-науковий вістник») на сьогодні отримали всебічне історіографічне осмислення (Піріг, Тельвак, 2021, с. 136–156), то цього не можемо сказати про ініційовані й редаговані ним селянські часописи. З огляду на це, нижче відтворимо внесок визначного історика в розбудову селянської періодики.

Аналіз досліджень. Питання освідомлювальної праці М. Грушевського неодноразово порушували в сучасній історіографії. Чимало на сьогодні написано й стосовно впливу численних видавничих проєктів автора «Історії України-Руси» на його сучасників. При цьому особливою повнотою аналізу позначені студії авторства Ігоря Ткаченка (Ткаченко, 2004; Ткаченко, 2005; Ткаченко, 2015), Світлани Панькової (Панькова, 2004–2005) та Віталія Тельвака (Telvak, Vladyga, 2019; Telvak, Zhuravlov, 2020), які зосередилися на часописах «Село» і «Засів». Утім, надалі виразно бракує узагальнювального погляду на проблему внеску вченого в появу й редагування першої селянської періодики. Цим і зумовлена актуальність нашого дослідження.

Метою статті є з'ясування діяльності М. Грушевського як засновника і редактора часописів для селянської аудиторії.

Виклад основного матеріалу. Досвід проживання М. Грушевського в півднісхідній Галичині переконав його у вагомості рідномовних періодичних видань для національно-культурного освідомлення широких верств українства. Наприкінці XIX ст. там видавалася показна кількість часописів, найпопулярніші з яких були виразниками політичних партій («Діло», «Руслан», «Галичанин» й ін.) (Тельвак, 2016). Як відомо, для популяризації соборницької демократичної платформи вчений створив власний друкований орган – щойно згадуваний «Літературно-науковий вістник» (Тельвак, Курилишин, 2012; Тельвак, Курилишин, & Тельвак, 2022). Тож коли після першої російської революції з'явилася можливість видавати україномовну періодику, історик у короткому часі переводить цей часопис до Києва. Утім, невдовзі з'ясувалося, що «Вістник» має вплив здебільшого на інтелігентську аудиторію і є майже незнаним на селі, де проживала основна маса українського населення, у середовищі якого стихійно міцними були національні культурні традиції, незважаючи на століття агресивної русифікації.

З огляду на це, попри чималу зайнятість багатьма науковими і громадськими проєктами, М. Грушевський виправдано поставив питання про україномовну селянську періодику на Наддніпрянщині (Тельвак, 2018). Реалізація цієї ідеї не була простою, як це може здаватися на перший погляд. Адже в Російській імперії не існувало україномовної школи, яка могла б підготувати читача до сприйняття рідномовної преси. Також у своїй більшості середовище наддніпрянського селянства було неписьменним і мало доволі невиразне національне самоусвідомлення (Тельвак, 2006). Усе це обіцяло чималі труднощі на шляху реалізації проєкту селянської газети. Утім, ці ризики не знеохотили львівського професора, який після розгону І Думи визначив пріоритетом для наддніпрянської інтелігенції освідомлення земляків для діяльної громадянської праці. Про це ми дізнаємося з його щоденникового запису від 29 серпня 1906 р., у якому описано перебіг однієї з нарад очільників наддніпрянського українського

руху. «Я запитував, а вони відповідали, – занотував М. Грушевський, – які погляди між селянством, чи здобувають публіку інтелігенти, виходило, що нічого не здобули» (Грушевський, 2021a, с. 322). Таку неприглядну ситуацію вирішили змінювати шляхом заснування української преси і видання літератури для народу.

Уперше ідею селянської газети М. Грушевський порушив ще на початку 1906 р. у статті «Перші кроки», наголосивши, що «газета стала тепер потребою селянина» (Грушевський, 2001, с. 327). У цьому дописі професор обґрунтував власне бачення концепції селянських пресодруків. Насамперед він указав на необхідність всебічного запізнання з дійсними потребами широких мас українства з тим, щоб дати селянину дійсно потрібну і цікаву для нього газету. Далі історик указав на необхідність відкинути старосвітський стереотип про нібито неготовність селянина до серйозної розмови про його потреби: «Він [селянин] не потребує сентиментальних фраз і того псевдонаукового стилю добрих старих часів, коли думали, що як з селянином говорити по-розумному, то він не зрозуміє, а треба говорити по можності дурновато» (Грушевський, 2001, с. 327). Осмислюючи модель і концепцію селянської газети, львівський професор вбачав її як видання з періодичністю не більш ніж двічі на тиждень. За змістом, на його переконання, це має бути суспільно-політичний орган з домінуванням популярно-наукових статей із сільськогосподарським ухилом та белетристичним фейлетоном. При цьому М. Грушевський акцентував на необхідності кореляції змісту видання зі специфікою регіону проживання селянина, що дало б змогу редакторам давати господарські поради найбільш практичного плану. А це б, у свою чергу, збільшувало зацікавленість такою газетою в селянському середовищі.

Ці спостереження автор «Історії України-Руси» розвинув через рік у дописі «Наша газета», опублікованому на шпальтах київського часопису «Рада». У ньому він наголосив, що поряд із пресодруком для читачів із високим освітнім цензом, що ним є «Рада», гурток її видавців планує заснувати часопис і для зануреного в клопоти щоденного життя селянина. «Коли ж знайдеться ширший круг читачів, – інформував М. Грушевський, – для яких буде потрібний більш популярний виклад, при газеті нашій буде заведено друге, популярне видання для селян» (Грушевський, 2005b, с. 4). Як бачимо, львівський професор початково планував заснувати селянську газету як своєрідний додаток до адресованої інтелігентській аудиторії «Ради». Натомість, як будемо про це говорити далі, перемогла ідея цілком окремого пресодруку зі спеціальними цілями і завданнями.

Ідею селянської періодики М. Грушевський також інтенсивно обговорював й у своїх листах до таких лідерів наддніпрянського руху, як Петро Стебницький і Євген Чикаленко. У них історик усебічно пояснював гостроту потреби «поставити на ноги» українську селянську газету. Його кореспонденти цілком поділяли наведені аргументи, водночас порушуючи практичні питання функціонування нового громадського органу. Серед останніх найбільшу увагу привертала мовна фактура газети. Ішлося про те, яким діалектом – галицьким чи наддніпрянським – буде видаватися нова газета.

Протягом перших місяців 1909 р. були зроблені перші практичні кроки з реалізації плану М. Грушевського. Позаяк він постійно перебував у Галичині, на номінального редактора запросили приятельку вченого ще з часів його навчання в Київському університеті Ганну Ямпольську. Вирішувати всі видавничі питання львівський професор доручив своєму давньому співробітнику по видавничих проєктах Юрію Тищенку, який як політичний емігрант проживав у Києві за фальшивим паспортом. Він погодився на запропоновану М. Грушевським роль за умови, що той визначатиме редакційну політику й писатиме вступні статті. Ініціатори часопису вирішили, що перше число газети «Село» вийде 15 вересня 1909 р. Так, було подано необхідні документи на ім'я київського губернатора і 6 червня 1909 р. Г. Ямпольська отримала свідоцтво на право видання щотижневої ілюстрованої газети «Село». Відзначимо, що для імперської влади не було секретом заангажування М. Грушевського у справу заснування «Села», адже в подальших цензурних матеріалах неодмінно йшлося, що часопис виходить за його безпосередньої участі.

Поява «Села» була довгоочікуваною подією в середовищі наддніпрянських українців. Про це свідчить як солідарна підтримка нового видавничого проєкту з боку підросійської інтелігенції, так і неабиякий ажіотаж, яким супроводжувалися чутки про появу селянської газети. Наприклад, В'ячеслав Липинський писав щодо таких поголосок Василю Доманицькому: «З «Ради» я довідався, що має виходити «Село» – селянський тижневик ілюстрований – ближче, однак, про нього не знаю – здогадуюсь, що видає професор [М. Грушевський – авт.]. У всякому разі страшенно це потрібна річ, і мені здається, що її слід було-б всіма силами підтримати, в противному разі ми серед селянства за ці роки готові стратити стільки, що потім десятками літ не надолужаємо» (Липинський, 2003, с. 559–560).

Первісток української селянської періодики почав своє життя 3 вересня 1909 р. Мету та завдання «Села» М. Грушевський виклав у редакційному зверненні до читача, яким відкривалося перше число газети: «Де селянство, робітники і весь народ тямущий, просвічений, тим ліпше, легше, щасливіше живеться всім вкупі і кожному зокрема. – Менше темноти – менше й неправди, шкоди, всякого лиха. Через те – хто хоче добра своєму краю, своєму народові, повинен подбати про те, щоб самому бути просвіченим, тямущим, але і про те також, щоб і навколо нього люди, громада, народ були теж якомога тямущі, просвічені. До сього служить школа, книжка, газета. Сьому допомогти хочемо і нашою газетою [...]» (Грушевський, 2005а, с. 234).

Відповідно до задуму М. Грушевського, часопис виходив щотижня в четвер, на 8 сторінках. День появи газети в четвер не був випадковим, позаяк принциповою позицією видавців було те, щоб вона могла протягом другої половини тижня дійти до читача і він міг отримати її щонайпізніше в неділю. Один раз на місяць читач отримував збільшене до 16 сторінок число. Для реклами газети М. Грушевський практикував безоплатне надсилання потенційним передплатникам пробного примірника видання. Поряд із самим пресодруком його постійні передплатники безкоштовно отримували додатки, серед яких особливою популярністю тішився ілюстрований календар «Села».

Як уже згадувалося, формальним редактором-видавцем «Села» була Г. Ямпольська, яка обіймала цю посаду протягом вересня 1909 р. – квітня 1910 р. За цей час вона пережила два арешти за публікацію в часописі матеріалів, визнаних цензурою такими, що плекають сепаратизм у середовищі селян. Ці арешти й подальші ув'язнення помітно підірвали здоров'я приятельки М. Грушевського, тож він запросив на посаду номінального редактора Івана Малича, а Г. Ямпольська залишалася тільки видавцем газети. Та невдовзі І. Малич перейшов на таку ж посаду до «Ради». Так, черговим номінальним редактором «Села» став Віталій Товстоніс, який погодився накладені на газету грошові кари «відсиджувати» в поліційній дільниці за половину визначеного адміністративного штрафу. Такий хід дозволив редакції часопису вдвічі заощаджувати на фінансових покараннях, які помітно підірвали його скромний бюджет.

Уже перше число «Села» дає уявлення про його архітекtonіку і змістові акценти. Головними рубриками газети були: «По світу», «З українського життя», «За тиждень», «Вісти з столиці», «З закордонної України» й ін. Майже в кожному номері містилася консультативна інформація сільськогосподарського характеру (наприклад, статті «Хліборобський інструмент», «Як треба обробляти ріллю», «Чи варто заводити кіз у хазяйстві», «Як зберігати картоплю», «Як побільшити врожай хліба»). Для зв'язку з читачем були створені рубрики «Дописи» і «Відповіді передплатникам». Низка рубрик мала суто розважальний характер, як, наприклад, «Сміховинка». Такий різножанровий зміст «Села» викликав чимале зацікавлення читачів, які, отримуючи практичні сільськогосподарські поради, одночасно знайомилися з ключовими подіями в суспільно-політичному й культурному житті поділених кордонами українських земель.

Якісному наповненню цих та інших рубрик сприяв добре дібраний М. Грушевським авторський колектив, який складався з багатьох авторитетних українських учених і письменників з обох боків Збруча. Так, господарську сторінку вели такі знавці сільськогосподарської

справи, як Є. Чикаленко, Василь Королів і Андрій Терниченко. Тижневою хронікою та рубрикою «З українського життя» опікувався Максим Гехтер. Він, за його спогадами, «умудрявся на однім стовпці подавати яких 15–20 звісток, які в цілості робили вражіння акту обвинувачення проти царської влади» (Гехтер, 2005, с. 31). Рубрику «Вісті зі столиці» постійно вів П. Стебницький. Своєю чергою, представник львівської школи М. Грушевського Микола Залізняк провадив рубрику «З закордонної України», яку після його арешту продовжив вести Володимир Дорошенко. Огляди світових новин редактор доручив робити досвідченим журналістам Микиті Шаповалу та Юрію Тищенко. Їм же належало авторство більшості рецензій, біографічних оглядів та бібліографічних нотаток, які знайомили читача зі світом української культури. Поряд зі згаданими постійними співробітниками «Села», з часописом співпрацювали такі майстри українського слова, як Олександр Олесь, Володимир Винниченко, Ольга Кобилянська, Василь Стефаник та ін. Усе це значно піднімало інтелектуальний рівень першої селянської газети.

Та найактивнішим автором «Села» був сам М. Грушевський, який визначав ідейне обличчя й змістові пріоритети газети. Щоденник ученого буквально рясніє численними згадками про його постійну редакційну працю в «Селі» (Грушевський, 2021b, с. 297, 298, 301). Загалом, у 76 випусках часопису за 1909–1911 рр. львівський професор опублікував 84 статті. Так, саме він був автором усіх передовиць «Села» (таких було 36), у яких порушували злободенні питання національного життя на підросійських теренах. У них найбільше уваги було відведено обговоренню наслідків заборони українського шкільництва в імперії Романових, що призвело до небачених масштабів анальфабетизму на селі. Резонансність цих публікацій стала причиною їх передруку істориком в окремій тематичній збірці «Про українську мову і українську школу» (1912). Поряд із вступними дописами, на шпальтах «Села» М. Грушевський запропонував читачеві галерею визначних діячів української історії та культури, серію нарисів про історичні міста й архітектурні пам'ятки, замальовки про важливі події минулого тощо.

При цьому варто звернути увагу на образну й доступну мову дописів М. Грушевського, який послідовно конструював партнерський діалог зі своїм сільським читачем і вповні серйозно обговорював гострі питання вузькостанового та загальнонаціонального масштабів. У цих статтях історик проявив чималий талант популяризатора, зумівши поєднати у своєму стилі образність мови із серйозністю тону. На це вперше звернув увагу літературознавець Сергій Єфремов: «Самий стиль його, повільний і трохи важкуватий у наукових працях, враз змінюється в публіцистиці, набуваючи гнучкості, блиску й розмаїття» (Єфремов, 1995, с. 171). Подібні спостереження належали й Миколі Вороному, який «був приємно здивований, бачачи, з яким особливим зацікавленням селяни накидалися на історичні та публіцистичні статті проф. Грушевського» (Вороний, 1911, с. 2).

За задумом творця «Села», особливе світоглядне і змістове навантаження в газеті мав ілюстративний матеріал. Як досвідчений популяризатор, М. Грушевський розумів важливість якісного ілюстрування часопису з огляду на специфіку малограмотної у своїй масі селянської аудиторії, для якої добрий малюнок ставав надійним помічником для глибшого розуміння змісту супроводжуваного ним тексту. З огляду на це, вже в грудні 1909 р. за дорученням професора видавець Г. Ямпольська подала заяву до київської адміністрації, у якій обґрунтовувалася необхідність доповнення газети географічними мапами, фотографіями і художніми портретами. Це сприяло помітному збільшенню ілюстративної частини газети й було схвально сприйнято критикою (Вороний, 1911, с. 2).

Згадані вище зусилля М. Грушевського і його співробітників мали наслідком стрімке зростання інтересу до часопису в селянському середовищі. Про це свідчать листи Ю. Сірого до Львова. Так, у листопаді 1909 р. він інформував професора про 1 950 передплатників (Мельник, 2012, с. 173). Для порівняння, водночас згадуваний «Літературно-науковий вістник» мав лише 870 передплатників у підросійській Україні. Тож для українського пресодруку на Наддніпрянщині зацікавлення селянською газетою було небуденним. Цьому сприяла

й добре вибудована редакцією популяризаційна політика, що полягала в постійному нагадуванні своїм читачам необхідності поширення видання серед односельців. Тож насправді цифра охоплення «Селом» читацької аудиторії була значно більшою за наведені шойно цифри, адже за інформацією самих передплатників, на кожне придбане ними число припадало п'ять зацікавлених читачів.

Такий чималий інтерес до української газети в селянському середовищі став причиною специфічної «опіки» над нею з боку царських цензорів. Варто сказати, що губернські чиновники доволі чітко розуміли загрозу своєму впливу в українському селі, що йшла від редагованого М. Грушевським часопису. Так, відомий зі своєї українофобії київський цензор Сергій Щоголев прямо вказав, що мета видавців «Села» – «переконати читача-малороса, що він живе не в Росії, а на Україні, а тому російські інтереси повинен вважати для себе чужими; переконати його, що гріх спати й лежати на боці, поки Україна не здобула самостійності; нарешті, дискредитувати в очах селян і робітників начальство як елемент варварський і несправедливий» (Тельвак, 2010а, с. 144).

Тож майже одразу після появи перших чисел на пресодрук посипалися чималі штрафи за дійсні та уявні прорахунки видавців. Коли ж не було законних причин накладати штрафи, вводилися негласні заборони на видачу передплатникам «Села». У численних циркулярах рекомендувалося всіляко утруднювати доступ до формально легального видання навіть шляхом фізичного знищення надісланих поштою примірників. Також у поліційних обіжниках йшлося про потребу стежити за передплатниками, особливо з числа сільської інтелігенції, і всіляко перешкоджати їм у професійній діяльності аж до звільнення з посад. Істерію довкола «Села» промовисто ілюструє запит катеринославського губернатора до київського колеги, чи дійсно «Село» є офіційно легальним пресо друком (Мельник, 2012, с. 208). Про ці дедалі частіші переслідування сам М. Грушевський з неприхованим дотепом оповів на сторінках «Літературно-наукового вістника»: «Се факт, що ні одне українське видавництво не було так високо отаксоване: крім явних репресій і кар, котрими прийнято сю газетку, вона від початків свого існування почала заборонюватися «секретно» всякими начальствами і відомствами на різні і всякі способи, включно до наказу з волостей адресатам її не видавати, а відсилати до канцелярії губернатора. Здається, що тільки «управление государственного конезаводства» і «ведомство императрицы Марии» не встигло видати спеціальних циркулярів, котрими забороняло передплачувати «Село» своїм підвладним» (Грушевський, 2005с, с. 184).

Дедалі більші штрафи й адміністративні переслідування зробили безперспективним продовження видання «Села». Так, на початку 1911 р. М. Грушевський був змушений повідомити читачеві про закриття часопису. В останньому числі «Села» він повідомляв: «Тяжко видавати тепер справедливий часопис взагалі, а ще тяжче українську, а ще гірше – селянську українську. [...] Нема ні одній газеті такої тісноти, як нашій» (Грушевський, 2005а, с. 280). У цьому ж дописі львівський професор повідомив, що на зміну закритій газеті прийде нова – «Засів», яка продовжуватиме ті традиції, які сформувалися «за такий короткий час, що минув від початку виходу у світ першої селянськоробітничої газети українською мовою». М. Грушевський також інформував читача, що передплатники «Села» одержуватимуть замість нього «Засів» без додаткової доплати.

Так, на зміну «Селу» прийшов «Засів». Прогнозуючи сумну долю селянської періодики, київські українці завчасу поклопоталися про дозвіл на видання нового часопису. Враховуючи досвід видання «Села» і його переслідування царською цензурою, було вирішено суттєво «понизити тон», тобто зменшити кількість публікацій суспільно-політичного плану на користь суто сільськогосподарських порад і культурно-просвітницьких дописів. Це завдання реалізовував той же склад редакції, яка видавала «Село». Програма нового часопису передбачала наявність таких рубрик, як хроніка та статті про сучасне життя в Росії та за кордоном; белетристична рубрика; публікації науково-популярного плану; новинки економічного життя та поради з раціонального ведення сільського господарства; листування читачів з редакцією. Подібно до «Села», значна увага редакції була прикута до ілюстрування «Засіву», що подібно

до попередника містив численні фотографії, художні замальовки, географічні карти та ін., які не тільки супроводжували тексти, а й подеколи мали самостійне смислове навантаження. Перше число «Засіву» вийшло 4 березня 1911 р. (Ткаченко, 2004, с. 34).

Ідейна платформа нового часопису була викладена в редакційному дописі, що відкривав перше число: ««Засів» буде газетою поступовою, подаватиме: статі й новини про сучасне життя на Україні, в Росії і за кордоном, з української і всесвітньої історії і письменства, артистичної творчості, з наук природних, лікарських, з сільського господарства, кооперації, техніки, гігієни і медицини, також вірші, оповідання, ілюстрації при статтях і особні. Буде містити дописи з сіл і міст, звертатиме особливу увагу на рух освітний та економічний на селі; даватиме відповіді на запитання передплатників, а також поради спеціалістів: господарські, юридичні й лікарські в справах економічних і просвітних» (Ткаченко, 2004, с. 34). Ці наміри цілком відображали наміри видавців можливо деполітизувати новий пресодрук. Підтвердив це у листі до М. Грушевського і Ю. Сірий: «Нову часопись попробуємо вести в чисто хазяйським дусі. Про політику нема чого й думати тепер» (Мельник, 2012, с. 250).

Як продовжувач «Села», «Засів» намагався уникати конфліктів з царськими чиновниками. З огляду на це, щоб не дразнити своїм іменем київських цензорів, у ньому майже не друкувався ідеолог часопису М. Грушевський. За час видання газети (1911–1912) він лише двічі звертався до передплатників – у першому числі й через пів року після цього. В обох випадках львівський професор нарікав на закриття «Села», пояснюючи це не тільки діями адміністрації й певними таємними заборонами, а й недостатньою увагою самих селян до свого єдиного україномовного часопису. Так, учений просив передплатників «Засіву» до поширення інформації про свою газету, щоб вона могла фінансово вижити (Грушевський, 2001, с. 234).

Заклик М. Грушевського виявився ефективним, позаяк за інформацією фактичного редактора Ю. Тищенка станом на 8 серпня 1911 р. «Засів» мав уже 1406 передплатників (Мельник, 2012, с. 280), що дозволяло редакції на перших порах уникати боргів. Утім, попри зменшення уваги до національних і суспільно-політичних проблем, а також відходу львівського професора від активної співпраці з часописом, його видавнича доля виявилася напрочуд подібною до попередника. Київські цензори в короткому часі зрозуміли, що «Засів» є лише менш політизованою версією «Села», а й надалі формує в читача ворожість до всього імперського. Так, було поновлено широкий арсенал репресій, серед яких домінували постійні штрафи. Як згадував Ю. Тищенко, протягом другого півріччя 1911 р. грошові штрафи накладалися майже кожне друге число (Тищенко-Сірий, 1951, с. 17). Та найдошкульнішим було адміністративне свавілля чиновників. Його промовистим проявом стала інструкція Тимчасовому комітету в справах друку від 30 серпня 1911 р. У ній вказувалося на необхідність піддати «Засів» дії секретного циркуляра, суть якого полягала в затримці під будь-якими приводами на пошті україномовних газет. Його руйнівну дію описав редактор до Львова М. Грушевському: «На почті довідався теж, що є якийсь циркуляр не видавати газет лівих селянам» (Мельник, 2012, с. 289). Про цю ситуацію до редакції газети масово писали й передплатники, які не могли отримати свою газету (Ткаченко, 2004, с. 40).

У таких складних умовах редакція деякий час намагалася боротися з дедалі більшим фінансовим дефіцитом. Так, було збільшено передплатну ціну на газету, а її формат видавець зменшив з 16 сторінок до 8. Попри такі непопулярні заходи, як зазначав Ю. Тищенко, інтерес до газети з боку селянської аудиторії не лише не зменшився, а й зріс, що було свідченням широкої запитаності цим громадським органом. Утім, безвиглядність протистояння державній дискримінаційній політиці ставала дедалі очевиднішою. Так, в умовах дедалі більшого фінансового дефіциту і постійних чиновницьких нагінок редактор газети прийняв непросте для нього рішення про її закриття. Тож закінчивши 1912 рік, редакція вже не анонсувала передплати на наступний рік. Загалом же, майже дворічна історія «Засіву» показала його достойним продовжувачем редакційних традицій «Села», адже часопис не тільки не втратив, а й наростив охоплення селянської аудиторії.

Висновки. У підсумку відзначимо, що адресовані М. Грушевським селянському читачеві періодичні видання стали вагомим складником національного руху на українських землях Російської імперії на початку XX ст. Творець «Села» та «Засіву» через різножанрові тексти й ретельно дібраний ілюстративний матеріал просував у середовище читачів з народу ідеї всеукраїнської соборності та діяльного солідаризму, громадського активізму й життєвого оптимізму, почуття гордості за своє величне минуле, любові до рідної мови та поваги до регіональних відмінностей корінного населення українських теренів по обидва боки Збруча. Завдяки налагодженому М. Грушевським серйозному, шанобливому й довірливому діалогу зі своїм читачем ці важливі для модерного націєтворення максими отримали чимале поширення в селянському середовищі. Все це перетворило «Село» та «Засів» на авторитетну школу громадянського самовиховання спраглої просвіти народу. Це мало помітний вплив на долю підросійського українства, яке невдовзі постало перед численними викликами Першої світової війни та масштабних революційних потрясінь.

Джерела та література

- Вороний, М. (1911). «Село». *Рада*, 78, 2.
- Гехтер, М. (2005). *Спогади. Листи до М. Грушевського*. Київ.
- Грушевський, М. (2001). Перші кроки. Грушевський М. Твори: У 50 т., Львів: Світ, 2, 323–328.
- Грушевський, М. (2005a). До наших читачів. *Грушевський М. Твори: У 50 т.*, Львів: Світ, 3, 233–234.
- Грушевський, М. (2005b). Наша газета. *Грушевський М. Твори: У 50 т.*, Львів: Світ, 3, 3–5.
- Грушевський, М. (2005c). Недооцінювання. *Грушевський М. Твори: У 50 т.*, Львів: Світ, 3, 183–188.
- Грушевський, М. С. (2021a). *Щоденник (1902–1914 рр.): у двох томах. Т. 1 (1902–1907)*. К.
- Грушевський, М. С. (2021b). *Щоденник (1902–1914 рр.): у двох томах. Т. 2 (1902–1907)*. К.
- Єфремов, С. (1995). На сторожі національної гідності. До характеристики публіцистичної діяльності М. С. Грушевського. *Український історик*, 1–4, 167–179.
- Липинський, В. (2003). *Повне зібрання творів, архів, студії. Т. I. Листування*. Київ–Філадельфія.
- Мельник, О. (2012). (упор.) *Листування Михайла Грушевського. Т. 6*. Київ; Нью-Йорк: УІТ.
- Панькова, С. (2004–2005). Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел. *Український історик*, 3–4; 1, 25–46.
- Пиріг, Р., Тельвак, В. (2021). *Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби*. Херсон : Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС.
- Тельвак, В. (2006). Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку XX століття. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, X, 348–358.
- Тельвак, В. (2008). *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)*. Київ – Дрогобич.
- Тельвак, В. (2010). Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*, 3, 29–35.
- Тельвак, В. (2010a). «Ересіарх українського руху» (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини XX ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*, 20, 131–154.
- Тельвак, В. (2016). Громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського в Галичині в оцінках сучасників. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Lublin*, LXXI, 65–88.
- Тельвак, В. (2018). Культурна політика Михайла Грушевського як редактора селянських газет. *Український селянин*, 19, 127–133.
- Тельвак, В. (2021). Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*, 5, 4–16.
- Тельвак, В., Курилишин, К. & Тельвак, В. (2022). Михайло Грушевський та часопис «Діло»: співпраця, конфлікти, рецепція (до 1914 р.). *Рукописна та книжкова спадщина України*, 28, 347–371.
- Тельвак, В., Курилишин, К. (2012). Образ Михайла Грушевського на сторінках часопису «Галичанин». *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, XVI, 283–294.
- Тищенко-Сірий, Ю. (1951). *Перші українські масові політичні газети*. Нью-Йорк.
- Ткаченко, І. (2004). Видання українського народного тижневика «Засів» у Києві (1911–1912). *Рукописна та книжкова спадщина України*, 9, 29–45.
- Ткаченко, І. (2005). «Село» – перша українська суспільно-політична селянська газета. *Рукописна та книжкова спадщина України*, 10, 91–104.

- Ткаченко, І.** (2015). Публіцистика Михайла Грушевського на сторінках тижневиків «Село» та «Засів» як джерело з історії української селянсько-робітничої дореволюційної періодики. *Рукописна та книжкова спадщина України*, 19, 344–352.
- Telvak, V., Vladyga, O.** (2019). M. Hrushevsky's publications for peasants in historiographical perception at the beginning of XX century. *Український селянин*, 21, 124–129.
- Telvak, V., Zhuravlov, S.** (2020). Mykhailo Hrushevsky's editorial projects for peasants: ideology, topics, perception. *Український селянин*, 23, 78–81.

References

- Gechter, M.** (2005). *Spohady. Lysty do M. Hrushevskoho [Memoirs. Letters to M. Hrushevsky]*. Kyiv [in Ukrainian].
- Vorony, M.** (1911). “Selo” [“Village”]. *Rada – Council*, 78, 2. [in Ukrainian].
- Hrushevsky, M.** (2001). Pershi kroky [The first steps]. *Hrushevskiy M. Tvory: U 50 t. – Works: 50 vol.* Lviv: Svit, 2, 323–328 [in Ukrainian].
- Hrushevsky, M.** (2005). Do nashykh chytachiv [To our readers]. *Hrushevskiy M. Tvory: U 50 t. – Works: 50 vol.* Lviv: Svit, 3, 233–234 [in Ukrainian].
- Hrushevsky, M.** (2005). Nasha hazeta [Our newspaper]. *Hrushevskiy M. Tvory: U 50 t. – Works: 50 vol.* Lviv: Svit, 3, 3–5. [in Ukrainian].
- Hrushevsky, M.** (2005). Nedootsiniuvannia [Underestimating]. *Hrushevskiy M. Tvory: U 50 t. – Works: 50 vol.* Lviv: Svit, 2, 183–188 [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2005a). Do nashykh chytachiv [To our readers]. *Hrushevskiy M. Tvory: U 50 t. – Works: 50 vol.* Lviv: Svit, 3, 233–234. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. S.** (2021). Shchodennyk (1902–1914 rr.) [Diary (1902–1914)]: U dvokh tomakh. T. 1 (1902–1907) / Uporiad., vstupna stattia, komentari S. Pankova; naukovyi redaktor I. Hyrych. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. S.** (2021). Shchodennyk (1902–1914 rr.) [Diary (1902–1914)]: U dvokh tomakh. T. 2 (1902–1907) / Uporiad., vstupna stattia, komentari S. Pankova; naukovyi redaktor I. Hyrych. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
- Yefremov, S.** (1995). Na storozhi natsionalnoi hidnosti. Do kharakterystyky publitsystychnoi diialnosti M. S. Hrushevskoho [On the guard of national dignity. To the characteristic of the journalistic activity of M. S. Hrushevsky]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian Historian*, 1–4; 1, 167–179. [in Ukrainian].
- Lypynsky, V.** (2003). *Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studii. T. I. Lystuvannia [Complete collection of works, archive, studies. Archive. Vol. I. Correspondence]*. Kyiv-Philadelphia [in Ukrainian].
- Melnyk, O.** (2012). (upor.) *Lystuvannia Mykhaila Hrushevskoho [The correspondence of Mikhaïlo Hrushevsky]*, 6. Kiev – New York: UIT. [in Ukrainian].
- Pan'kova, S.** (2004–2005). Mykhailo Hrushevskiy i narodna hazeta “Selo” u svitli memuariv ta epistoliariv [Mykhailo Hrushevsky and the people's newspaper “Selo” in the light of memoirs and epistolary sources]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian Historian*, 3–4; 1, 25–46. [in Ukrainian].
- Pyrih, R., Telvak, V.** (2021). *Mykhailo Hrushevskiy: zhyttiepys na tli doby [Mykhailo Hrushevskiy: biography against the backdrop of the times]*. Kherson : Vydavnytstvo OLDI-PLiUS. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2006). Naukovo-populiarni pratsi Mykhaila Hrushevskoho v istoriohrafichnykh dyskusiiakh pochatku XX stolittia [Popular scientific works of Mykhailo Hrushevskiy in historiographical discussions of the beginning of the 20th century]. *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobych local history collection*, X, 348–358. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2008). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykh (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia) [Creative Heritage of Mykhailo Hrushevsky in judgements of his contemporaries (end XIX c. – 1930 s)]*. Kyiv-Drohobych. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2010). Hrushevskoznavstvo: metodolohichni problemy postupu [Hrushevsky studies: methodological problems of progress]. *Kraieznavstvo – Local history*, 3, 29–35. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2010b). “Eresyarkh ukraynskoho dvyzhenyia” (retsepsiia tvorchoi spadshchyny M. Hrushevskoho v rosiiskomu pravomonarkhichnomu seredovyshchi pershoi tretyny XX st.) [“Heresiarch of the Ukrainian Movement” (Reception of M. Hrushevsky's Creative Heritage in the Russian Right-Monarchist Environment of the First Third of the 20th Century)]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographical Studies in Ukraine*, 20, 131–154.

- Telvak, V.** (2016a). Hromadsko-politychna diialnist Mykhaila Hrushevskoho v Halychyni v otsinkakh suchasnykiv [Social and political activities of Mykhailo Hrushevskyi in Galicia in the assessment of contemporaries]. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F*, LXXI, 65–88. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2018). Kulturna polityka Mykhaila Hrushevskoho yak redaktora selianskykh hazet. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 19, 127–133. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2021). Suchasne hrushevskoznavstvo: zdobutky, vtraty, perspektyvy [Modern Hrushevsky studies: achievements, defeats, prospects]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 4–16. DOI: 10.15407/uhj2021.05.004 [in Ukrainian].
- Telvak, V., Kurylyshyn, K. & Telvak, V.** (2022). Mykhailo Hrushevskyi ta chasopys “Dilo”: spivpratsia, konflikty, retseptsiia (do 1914 r.) [Mykhailo Hrushevskyi and “Dilo” newspaper: cooperation, conflicts, reception (before 1914)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy – Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 28, 347–371. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.28.347> [in Ukrainian].
- Telvak, V., Kurylyshyn, K.** (2012). Obraz Mykhaila Hrushevskoho na storinkakh chasopysu “Halychanyn”. *Drohobyskyi kraieznavchyi zbirnyk – Drohobych Local History Collection*, XVI, 283–294. [in Ukrainian].
- Tkachenko, I.** (2004). Vydannia ukraïnskoho narodnoho tyzhnevnyka “Zasiv” u Kyievi (1911–1912) [The publication of the Ukrainian folk weekly “Zasiv” in Kiev (1911–1912)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy – Manuscript and book heritage of Ukraine*, 9, 29–45. [in Ukrainian].
- Tkachenko, I.** (2005). “Selo” – persha ukraïnska suspilno-politychna selianska hazeta [“Village” – the first Ukrainian public-political peasant newspaper]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy – Manuscript and book heritage of Ukraine*, 10, 91–104. [in Ukrainian].
- Tkachenko, I.** (2015). Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho na storinkakh tyzhnevnykiv “Selo” ta “Zasiv” yak dzherelo z istorii ukraïnskoï seliansko-robotnychoï dorevoliutsiinoï periodyky [Publicistic works of Mykhailo Hrushevsky on the pages of weekly newspapers “Village” and “Sowing” as a source from the history of Ukrainian peasants’ and workers’ prerevolutionary periodicals]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy – Manuscript and book heritage of Ukraine*, 19, 344–352. [in Ukrainian].
- Telvak, V., Vladyga, O.** (2019). M. Hrushevsky’s publications for peasants in historiographical perception at the beginning of XX century. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 21, 124–129. [in English].
- Telvak, V., Zhuravlov, S.** (2020). Mykhailo Hrushevsky’s editorial projects for peasants: ideology, topics, perception. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 23, 78–81 [in English].

Дата надходження статті: 23.07.2025

Дата прийняття статті: 27.08.2025

Опубліковано: 14.10.2025